

FERGE ZSUZSA

VITÁZÓ MEGJEGYZÉSEK
KORNAI JÁNOS RÖPIRATÁRÓL

Örülök a Röpiratnak, mert azt mondja, amit hallani szeretnék: hogy az infláció nem elemi csapás, hanem meghatározott gazdasági-politikai érdekek által gerjesztett folyamat, amely csillapítható, ha a kormány, illetve a kormányt befolyásoló politikai erők ezen érdekek ellenében alakítják ki politikájukat; hogy a gazdaság fellendíthető az ország kiárusítása nélkül; hogy az adósságtörlesztések terhei csökkenthetők átütemezés, azaz csőd nélkül; hogy elképzelhető végiggondolt stratégia arra, hogy a mai káosz véget érjen; hogy a kiszámíthatatlan anarchia és a biztonságok fokozatos, de radikális megrendülése megszüntethető a politikai liberalizmussal összeegyeztethető módon, azaz törvényes szabályozással és gazdasági eszközökkel, rendőri erőszakkal és boszorkányüldözéssel.

Annak is örülök, hogy Kornai János egy sor véleményével egyetérthetek. Például azzal, hogy nem lehet a stabilizációs operáció összefüggő elemeit úgy felbontani, hogy ma csak érzéstelenítők, holnap vágók és holnapután varrok — de ugyanakkor nem lehet a gyógyulást siettetni sem, azaz például a tulajdonrendszer átalakítását nem szabad elkapkodni. (Mint hogy a kormány politikáját évek óta a stratégiai egység hiánya és a már elfogadott lépések gyors keresztlhajszoalása jellemzi, ez a vélemény az elmúlt éveket is minősíti.) Egyetértek továbbá azzal, hogy a Nyugat utánzás „szimulált” bankokkal, tőzsdével vagy nemzeti ajándékként szerzett magántulajdonnal nem jelent valódi piaci feltételeket. Hogy az adórendszer elhibázott, mert (a magas láthatatlan jövedelmek miatt) roppantul igazságtalan, és ugyanakkor (a törvényes jövedelmeket sújtó magas kulcsok miatt) teljesítményellenes. Fontosnak tartom, hogy e sok tekintetben liberális program nem zárkózik el attól, hogy kijelölje az állam szerepét — például a még gyenge magánszektor fejlődési feltételeinek biztosításában. Összességében ma igen ritka, s már csak ezért is jó élmény higgadt, logikusan átgondolt, divatoknak ellenálló koncepciót olvasni.

Az öröm és rokonszenv mellett vannak kételyeim és eléggé lényeges ellenvetéseim. Kornai János persze tudja, hogy nem csak csoportok, hanem „valamely egyén is ambivalens módon vi-

szonyulhat a programhoz. Noha a tanulmányban felvázolt politika — írja — nézetem szerint szerves egységet alkot, sokan úgy érzik majd, hogy egyes pontjait készek elfogadni, miközben más pontjait visszautasítják”. Ebből a közelítésből úgy vélhető, hogy a részkritikáknak nincs érvényük, hiszen automatikusan az összefüggő egészről kérdőjelezzik meg. Én azt remélem, hogy alábbi gondolataimnak nem ez a tartalmuk.

Még mielőtt hiányérzeteimre térnék, egyet szeretnék leszögezni. Azt t. i., hogy tudom: a javasolt fájdalmas operáció nem fájdalmasabb, mint ami enélkül is történne, illetőleg történik naponta, folyamatosan. A különbség annyi, hogy ez a módszer talán kiutat is jelent.

A kételyek lényege, hogy lehet-e ezeket a javaslatokat úgy végrehajtani, hogy közben ne menjenek tönkre az emberek, a piaci logikát a mai körülmények között nem elviselő intézmények vagy rendszerek, s hogy ne induljanak el a társadalmat végzetesen szétszabdoló, sokakat a társadalom peremére szorító folyamatok.

Ebből a szempontból alapkérdés számomra

— a mai gazdasági kríziskezelés és a gazdaság tényleges talpra állításának ellentmondása;

— az inflációs spirál veszélyének olyan elkerülése, amely azért valamilyen elviselhető összhangot tart megélhetési költségek és hivatalosan elérhető jövedelmek között;

— a szociálpolitikai rendszerek alakulása.

Az első kérdéshez kevés a hozzátenni valóm. Ha jól értem, Kornai javaslatainak egy része — bár nyilván sok hazai specifikumot figyelembe vesz — nem áll messze Jeffrey D. Sachs Lengyelország számára kidolgozott válságkezelő programjától. (Ld. Matolcsy György írását, HVG, 1990. jan. 20.) Az IMF-fel szemben, mindkét program úgy látja, hogy nem lehet a kölcsöntörlesztési kötelezettséget olyan abszolút prioritásnak tekinteni, amelyet a gazdaság működőképességének rovására, vagy épp a gazdasági élet megfajtása árán is teljesíteni kell. A hitelezőkkel lehet tárgyalni — állítják mindketten. Ha e halasztás segítségével az erőforrásokat a belső egyensúly helyreállítására lehet koncentrálni, akkor a gazdaság működni kezd. A fizetési mérleg javulása e folyamat szinte automatikus eredménye vagy következménye.

Ugyanebben a kérdésben ott van vitám Kornaival, hogy még a válságkezelés során is jobban figyelembe vehetőnek tartom az ember rövid és hosszú távú érdekét. Elemi példa a foglalkoztatás ügye. Igaz, a munkanélküliség ma már elkerülhetetlen. Am számos közgazdász szerint a munkanélküliséggel is hasonló a helyzet, mint az inflációval. Nem pusztán elemi csapás ez. A fejlett tőkés országok közötti óriási különbségek arra mutatnak, hogy ott van nagy munkanélküliség, ahol a kormányok és a mögöttük álló társadalmi-politikai erők nem akarják ezt minden áron elkerülni vagy csökkenteni. Tévesnek látszik viszont az a hit (mely a Röpiratban is megtalálható), hogy ha a gazdaság rendbejön, akkor a munkanélküliség automatikusan felszívódik. Sokkal többet kellene tehát a Röpiratnak foglalkoznia a munkanélküliség csökkentésének lehetőségével, első renden a munkahely-teremtéssel. Ez azért nehéz, mert a munkanélküliség kezelésének adott prioritás ellentmond egy sor, a Röpiratban leszögezett követelménynek. Ha a kormányzat például ösztönözné a munkahely-teremtést, akkor az ilyen vállalkozóknak többféle adókedvezményt kellene adni. Ha igazán ösztönözné az ugyan-csak munkahelyteremtő kisvállalkozást, akkor itt is helyénvalóak lennének induló kedvezmények pl. a társadalombiztosítási járuléknál, adóknál. (Az ILO szakértője szerint e kedvezmények sok helyen léteznek, és elég hatékonyak.) E kedvezmények ellentmondanak Kornai ama követelményének, hogy a lehető legegységesebb legyen minden szabályrendszer, az adót is ideértve — de nincsenek ellentmondásban a Röpirat intencióival.

És — talán nem épp aktuálisan, de — vitám van „a vállalkozók és a többiek” megítélésében is. Igaz, tudom, hogy ma a vállalkozót biztatni kell (bár szavak helyett tettek és jó törvények kellenének). Am a vállalkozó fontosságának elismerése nem szabadna, hogy a többiek sajátos — nem szándékolt — lebecsüléséhez vezessen. „Nem osztom azok felfogását — írja Kornai János —, akik szerint csak egyetlen helyes emberi magatartásforma létezik. Eszem ágában sincs elítélni azt, aki fegyelmezett munkavállaló, rendszeren ledolgozza a munkaidejét, engedelmeskedik a főnöke utasításának, majd a munkaidő végeztével hazamegy, és a nap hátralévő részét pihenéssel, családi foglalatossággal tölti. Az emberek nagy része ilyen.” Vannak még azután meditálók és tunyák.

„Ezerféle lehetőség van arra, hogy pénzt csináljon mindenki. Tisztelet annak, aki örökös panaszzkodás helyett nekilát és pénzt csinál.” (101. old.)

Nekem eszem ágában sincs elítélni a vállalkozást. Am a pénzcsinálás ilyen feltétlen dicsérete *implicit*e lebecsüli, de legalábbis némiképp ostobácskának tartja mindazokat, akik nem ezt az utat választják — a cipőgyári munkásnőtől a levéltárosig, a humánszféra szinte valamennyi dolgozójáig, orvossal, ápolónóval, szociális munkással együtt. És nyilván még sajnálatra méltóbbak azok, akik egyáltalán nem kérnek — nem fogadnak el — pénzt azért, hogy másoknak segítsenek. Ezt a kicsit sajnálkozó lebecsülést érzem ki abból is, ahogyan Kornai az emberek nagy részéről, a némileg szolgalelkűnek és fantáziátlanoknak bemutatott „fegyelmezett munkavállalókról” beszél. Én ugyanis nem vagyok biztos benne, hogy az emberek nagy része ilyen, s abban sem, hogy aki ilyen, az jószántából, saját választásából az. Václav Havel írja — a totálisan államosított gazdaságról is, meg a modern kapitalizmusról, a „hatalmas, integrált és internacionalizált magántőkés cégekről” is: „az ember, elveszítvén személyes kapcsolatát a saját munkájával, saját munkahelyével, elveszítvén beleszólási lehetőségét a munkája tartalmába és céljába, a munka értelményének további sorsába, elveszíti érdeklődését is a munkája iránt”. „A legfontosabb ma az — folytatja —, hogy a gazdasági egységek megőrizték vagy megújítsák viszonyukat a konkrét emberhez, hogy munkájuknak emberi tartalma és értelme legyen, hogy az ember belelát-hasson az egységek működésébe, hogy bele is szólhasson, hogy felelős is legyen érte, hogy ismétlem: emberi dimenziók legyenek. (...) De nem is annyira az emberről mint dolgozóról van itt szó. Sokkal inkább munkájának egyetemes értelméről: ennek kritériumává, véleményem szerint, ismét a legszélesebb értelemben vett minőség kell, hogy váljék... tehát ismét valami igen nehezen megragadható értéket állítunk a termelés elé, olyat, amit semmiféle gazdasági növekménygörbével nem lehet kimutatni, lett légyen az kapitalista, vagy szocialista görbe... Arról van például szó, hogy (...) az emberi élet ne redukálódjék a termelés és a fogyasztás sztereotípiájára. (...) hogy egész egyszerűen az egyik rendszer külső tarkasága és a másik visszataszító szürkésége mögött ne az értelmét vesztett életnek ugyanaz a mélységes üressége tátongjon.” (Távkihallgatás,

Interart, 1989.) Hogy Havel köztársasági elnökként is az emberi mérték tiszteletét tartja-e elsőrendűen fontosnak, vagy sem, azt nem tudom — de nem tartom kizártnak. Annál kevésbé, mert ehhez a társadalmi utópiához egészen reális gazdaság szerkezetet rendel, tulajdonbéli és a gazdasági egységek formája szerinti pluralizmussal. Persze, a sokféleségből a kevésbé elidegenítő, emberméretű, azaz kisebb vállalkozások állnak hozzá közel.

Minthogy kissé hosszasan idéztem Havelt, hadd húzzam alá a lényegét. A mozgékony, társadalmilag kiemelkedően hasznosnak vélt pénzcsináló mellett én még nagyon sok emberi értékre és erőforrásra építenék a Röpirat programjának megvalósítása érdekében. Az újfajta vállalkozó mellett legalább ilyen fontosnak tartanám az újfajta munkavállalót, s a pénzcsinálás mellett más megtagadott értékek hitelének visszaadásával is igyekeznek sokféle teljesítményre motiválni. Az is az ország összjólétét növeli ugyanis, aki nem, vagy nem elsősorban magánhasznára dolgozik.

Ami a második kérdést illeti. Kornai általában és stratégiaileg inflációellenes, de rövid távon elkerülhetetlennek tartja a nagyon jelentős áremelkedést, részben az ártámogatások leépítésének szükségessége, részben a világgpiaci árrendszerhez való igazodás miatt. E kényszerekkel nem tudok vitatkozni, bár a külpiachoz való teljes igazodást talán óvatosabban lehet kezelni. Így a világgpiaci, vagy akár a német—osztrák árhoz való igazodásnál is talán figyelembe lehet venni, hogy egy amazoknál három-négyyszer szegényebb, és erősen mezőgazdasági jellegű országról van szó. Azaz, az élelmiszeráraknál talán más törvények érvényesek, mint a többi fogyasztási cikk esetében. A dél-európai tőkés országokban is jóval olcsóbb az élelmiszer, mint Ausztriában vagy pláne Svédországban.

A jelentős árszintemelés (ami persze inflációt jelent) még ilyen megfontolások esetén is elkerülhetetlen. Az „igazodás”, beleértve a szabadpiaci árfolyamokhoz igazodó konvertibilitást is, a mainál legalább háromszor-négyyszer magasabb nominális árszintet jelent. Ez természetesen a foglalkoztatottak túlnyomó többségénél — azoknál, akik a ma domináns, és a Röpirat javallata szerint relatíve lassan és „szervesen” visszaszoruló állami szektorban dolgoznak — az élet ellehetetlenülését jelentené. Egy ezzel szemben fellépő

parttalan bérc harc végtelen inflációs spirált nyithat meg.

A Röpirat egyik javaslata a bérc befagyasztása, a másik — ezzel nem teljes összhangban — a bércalku. Azzal teljesen egyetértek, hogy ma a bérc liberalizálása (amivel a SZOT és a kormány még kacérkodnak) elkerülhetetlenül inflációs spirálhoz vezet. Emellett azt is jelenti, hogy az erős csoportok a gyengébbek rovására fogják érvényesíteni érdekeiket. (Már ma is ilyesmi történik.) A bérc befagyasztása ilyen árszintnövekedés és arányváltások mellett abszurd. A valóban lehetséges megoldás az önkorlátozó bércalku. Ám ennek hiányzik jó néhány feltétele, amelyekkel Kornai — érthető módon — kevésbé foglalkozik. Hiányoznak a legitim tárgyalópartnerek. Az Országos Érdekegyeztető Tanács három szereplője közül legalább kettőnek, a kormányának és a SZOT-nak nincs hitele. És hiányzik az az elemi szolidaritás, amely a terhek valamennyire is méltányos, a teherviselő képességgel arányos elosztását elősegítené.

Egyszerűbben: nemcsak a „tömegeknek” kellene önkorlátozást prédikálni, hanem — legalábbis az állami vagy kvázi-állami vállalatoknál és intézményeknél — a vezetőknek, menedzsereknek is ilyesmit kellene vállalniuk. Kornainak igaza van abban, hogy az állami cégek vezetői nem igazi vállalkozók. Jövedelmeik bércalkuba való bevétele tehát nem sérti a gazdaság érdekeit. (A bércalkuba való bevétel nem „egyenlődsdi”.) A felső régiókban lévők önkorlátozása számomra olyasmint is jelent, hogy ezen a „plasztik Wall Streeten” talán nem kellene az igazgatótanácsok és felügyelőbizottságok tagjainak most az éves átlagbértöbbszörösének megfelelő tiszteletdíjakat kiosztani. (Hogy „normális” körülmények között mekkora tiszteletdíjakra lehet ilyen pozíciókban jogot formálni, ez nyilván a társadalmi erőviszonyok és a közérkölc kérdésé, amit karosszékből nem lehet kitalálni.) Azonban a mai helyzetben a felső régiók önkéntes, vagy alkukkal és nyilvánossággal kikényszerített önkorlátozása szerintem elengedhetetlen objektív feltétele az önkorlátozás szélesebb körű elfogadásának. (Már e jegyzetek megírása után értesültem róla, hogy a Számvevőszék elnöke megtette az első ilyen gesztust. Tiszteletre méltó tett.)

Ilyen megfontolásokra már csak a mai fordított világ miatt is szükség lenne. Aki most valóban vállalkozik, azaz saját erőből akar nem kérészetű

vállalkozást alapítani és bővíteni, az profitjának jó részét ebbe fogja fektetni, nem pedig fitogtató fogyasztásba. Ugyanakkor nem érvényesül az a közkeletű közgazdász vélemény, hogy „csak magántulajdon esetén van a bért emelni akaró munkavállalóval szemben természetes „ellenfél”: az a tulajdonos, aki a saját zsebéből fizeti a bért.” (79. old.) A valóság itt és most az, hogy az állami vállalatok vezetői egészen sikeresen állnak ellen elemi bérköveteléseknek, s a bérkorlát a magánszektorban „puhább”, mint az állami vállalatoknál. A magánvállalkozók a jó munkaerőt összehasonlíthatatlanul jobban megfizetik, mint az állami cégek. Nekik ugyan elemi érdekük a munkaerő megtartása is, lojalitásának megszerzése is. Ez a helyzet nyilván megváltozik a magánszektor szélesedésével: a tőkés-munkás ellentét éleződhet. De ma, úgy látom, mind a hatalmi, mind a jövedelmi egyenlőtlenségek kisebbek a kis magánszektorban, mint a nagy állami vállalatoknál. (A statisztikák ezt az állítást sokáig nem fogják igazolni. A roppant magas társadalombiztosítási járulékok és az egész adórendszer arra ösztönöznek, hogy az alkalmazottak béreit a valóságosnál kisebbnek tűntessék fel, még ha ez kockázatos is. Az állami szektorban ilyen lehetőség nincs, a kis magánszektorban szerencsére van. Ha nem lenne, kisvállalkozás se igen lenne.)

És végül a *harmadik* kérdés a szociálpolitika ügye. Kornai sok gondot fordít a *szegények* védelmére, arra, hogy létezzen az oly sokat emlegetett biztonsági háló. Talán nem kell hosszasan magyaráznom, hogy ezt a védelmet én is iszonyú fontosnak tartom. De nem ugyanúgy látjuk a veszélyt, s az ellene bevethető eszközöket. Mint-hogy e problémákról már több könyvnyit összeírtam, itt csak néhány fontosabb mozzanatot emelek ki.

A Kornai által vázolt, s jórészt szentiment is kívánatosnak tartott folyamatok nem csak a „szegényeket” sújtják, hanem a lakosság felét-kétharmadát. Az ő életszínvonaluk is csökken. Az ő biztonságai is megrendülnek (ideértve a munka, lakás, élettervek, jövedelmek biztonságát). S amikor már a szakadék legszélén vannak, vagy éppen beleestek — akkor késő a segítség. Az éhenhalástól meg lehet védeni (talán) az áldozatokat, de társadalmi helyzetüket, önbecsülésüket és méltóságukat nem, vagy csak nagyon nehezen lehet visszaadni. Ezért tartom végtelenül fontosnak, hogy megmaradjanak és — a válság ellenére — kiteljesedjenek

a valóban megelőzést és biztonságot nyújtó rendszerek, hogy hangzatos és divatos (vagy épp régimódi) áramlatok ne veszélyeztessék a tisztességes és értékálló nyugdíjat, az állampolgári egészségügyi ellátást, azaz, hogy ne a piaccal akarjuk megoldatni azt, amit a piac sehol nem oldott meg jól. Ne bizunk abban, hogy ha igazán odafigyelünk, és igazán jól megkeressük a „tényleg rászorulókat”, akkor segítekkel megoldható a „szegények” dolga. Ez soha, sehol nem történik így, kivált akkor nem, ha tömeges a szegénység. Tehát már a válságkezelés idején is többre van szükség, mint segíélyekre.

Kicsit nagyobb léptékű perspektívában az nyilván igaz, hogy „a társadalom *egészének* összes jövedelme” kell, hogy növekedjék ahhoz, „hogy a legszegényebbek is *állandóan* nőjön”. (68. old.) Ez az állítás körülbelül annak az amerikai közmondásnak felel meg, hogy ami jó a General Motorsnak, az jó az egész népnek. Fontos lenne azonban a tények alapján tudomásul venni, hogy ez nincs automatikusan így. Az összes jövedelmek növekedése csak *szükséges, de nem elégséges feltétel* a szegények helyzetének javulásához. Ahhoz, hogy e kimenetel valóban bekövetkezzék, olyan intézményes mechanizmusra van szükség, amely a jövedelmek elosztását így befolyásolja. Ezt ki kell küzdeni. S a küzdelem akkor lehet sikeres, ha nem kizárólag a szegényekre irányul, hanem a jövedelemeloszlás egészének befolyásolását célozza. (A nem-egész-szegények csak akkor fogadják el a szegények helyzetének javítását, ha az ő helyzetük is javul, stb.) Ilyen kiküzdött mechanizmus lehet az adórendszer, a már megszerzett jövedelmek relatív szintjét megőrző társadalombiztosítás stb.

Az adó kérdéséről külön kellene vitatkozni. Én magam már az adó bevezetése előtt a személyi jövedelemadó ellen voltam, részben Kornaiéhoz hasonló megfontolások miatt. Úgy vélem ma is, hogy az indirekt adók társadalmilag elfogadhatóbbak, és — a fekete gazdaság mai kiterjedtsége mellett — jóval méltányosabbak is. Sokat emlegetett, társadalmilag igazságtalan jellegük némileg differenciált forgalmi adó vagy ÁFA kulcsok segítségével tompítható. Ez implicite azt jelenti, hogy nem értek egyet Kornai javaslatával a teljesen egységes adókulcsokat illetően. (Ilyen kulcsdifferenciálás különben, pl. Ausztriában is létezik.) Ugyanakkor elfogadhatónak, sőt szükségesnek ítélem a mindenre kiterjedő és szolidarisztikus társadalombiztosítá-

si rendszert működtető járulékfizetést (ami persze ugyancsak adó, lineáris kulccsal). A Röpirat erről a kérdésről nem szól — nyilván nem véletlenül. Mindamellett ma már — a bruttó keresetek szokatlanul nagy differenciáltsága és a magánszektor szélesedése miatt — szükségesnek tartanék egy, a maitól radikálisan eltérő személyi jövedelemadót is. Ez az adó a mainál magasabban indulna, s ezután meglehetősen széles sávban egységes lehetne, nem túl magas kulccsal. A progresszivitást valahol az átlag három-négyszerese fölélt lehetne bevezetni. A „teljesítmény-visszatartó hatást” a beruházások stb. után adott adókedvezményekkel lehetne ellensúlyozni.

Mindezen megfontolások miatt kevésnek tartom azt, hogy „állami segítséget az kapjon, aki valóban *képtelen* magán segíteni”. (101. old.) Egy társadalmi konszenzusra épülő társadalmi biztonsági és biztosítási rendszer, valamint az adórendszer társadalmilag elfogadhatóbbá és méltányosabbá tétele maga is segítség. Mindkettő az állam, azaz a Parlament és a kormány pozitív cselekvését igényli a jogalkotásban is, s alkalmasint források biztosításában is. Állami pénzt és állami felelősséget igényel továbbá — szerintem — az is, hogy minél kevesebben legyenek képtelenek önmagukon segíteni, s az is, hogy ne várjuk meg, míg ez a képtelenség nyilvánvalóvá válik. Azt persze mindezen közben feltételezem, hogy e sokat emlegetett állam egészen más lesz, mint az, amit eddig ismertünk; illetve hogy sokféle társadalmi mozgalom és kontroll majd megakadályozza, hogy ismét paternalista, bürokratikus, és gyakran emberellenes módon működjék, illetve hogy intézményei ilyenek legyenek.

Nem hiszem, hogy ezek az óhajok utópikusabbak, mint egy korrekt, jogszerű, monopóliumokat nem tűrő piaci társadalom álma. Akkor meg miért ne törekedjünk egy komplexebb utópiára?

SEMJÉN ANDRÁS

RÁGÓDÁS A RÖPIRATON — ÉS FOGADTATÁSÁN...

Kornai János „Indulatos röpirata” megkerülhetetlenül fontos könyv. Azzá teszi önmagában már a szerző mögött álló életmű jelentősége is; nagyobb súllyal esik azonban a latba a könyvben kifejtett gondolatok eredetisége, tudományos tisztessége. Kornainak megvan a tudományos bátorsága ahhoz,

hogy megkérdőjelezen sok mindent, amiért a magyar közgazdász-társadalom tagjai helyzeti előnyben érezheték magukat a „szocialista közgazdaságtudomány” külhoni művelőivel szemben. A könyv a szerzőtől megszokott, rendkívül szemléletes stílusban számos provokatív megállapítást tartalmaz, amelyektől a hazai közgazdász-tan nem egy jeles képviselője joggal érezheti találva magát, azonban az a fajta szellemi pezsgés, megtermékenyítő hatás, az állítások olyan fajta vitatovábbgondolása, amely Kornai korábbi könyveinek hazai fogadtatását jellemezte, ezúttal mintha elmaradna. Nem kívánom megkérdőjelezni a könyv eddigi sajtóvisszhangjának jelentőségét (lásd pl. a Figyelő hasábjain kibontakozó szakmai vitát) — csak jelezni szeretném, hogy érzéseim szerint a polemizáló írások zöme „elmegy” a könyv leglényegesebb üzenetei mellett, s a vita inkább eltérő gazdaságpolitikai koncepciók a könyvtől függetlenedő ütköztetését, semmint a Röpiratban felvetett gondolatok alkotó befogadását hozta magával. Mi ennek az oka? Miért nehéz válaszolni az indulatos kihívásra?

Az egyik ok, amiért a könyvnek nemcsak vitatható megállapításai, de alapvető igazságai is „leperegnek” a szakma „lelkiismeretéről”, véleményem szerint *szociálpszichológiai* természetű: a hazai közgazdász társadalom kollektív *kognitív disszonancia-redukciójáról* van szó. Ha valaki olyasmit cselekszik, ami önmagáról alkotott véleményével, énképével nemigen hozható összhangba, ennek tudatosulása belső feszültséget (kognitív disszonanciát) eredményez. E feszültség hatására rendszerint beindulnak a személyiség önvédelmi mechanizmusai, s végül általában nem az én-kép változik a realitásoknak megfelelően, hanem a valóság „értékelődik át”.

Miről is van szó? A hazai közgazdászoknak szellemileg jelentősebb, és számszerűen is folyamatosan növekvő része több mint három évtizeden keresztül (Kornai egy másik írásában Péter György 1954-es írásaitól datálja a reformfolyamat gondolati kiindulását) többé-kevésbé szembenállt az uralkodó ideológiával, és a piaci koordináció erősítését szorgalmazta a bürokratikus koordináció szerepének csökkenése árán. Ez a szembenállás, vagy *harc* nem ideológiai indíttatású, hanem merőben pragmatikus volt; általában nem a „szocializmus” alapvető céljait, hanem e célok hagyományos módon történő gazdasági megvalósításának *ha-*

tékonyágát kérdőjelezte meg. Bizonyos ideológiai korlátok, tabuk kezdetétől beépültek ennek az alapvetően pragmatikus indíttatású folyamatnak az elméleti öntükröződésébe. A hatékonyság eszméje azonban szükségképpen állandóan konfliktusba került az államszocialista ideológia tabuival. Habár e tabuk bontogatása is a reformfolyamat részét képezte, erre általában csak olyan ütemben került sor, ahogy azt a szélesebb politikai folyamatok lehetővé, illetve a fokozatosan bevezetett reformlépések által felszabadított hatékonyság-tartalékok kimerülése szükségessé tették. A legfontosabb, legszentebb tabu alighanem a *tulajdon* volt. Két-három évtizeden át joggal érezhették a hazai közgazdaságtan művelői, hogy minden javaslat csak addig lehet létjogosult és jobbitó célzatúnak minősíthető, amíg ezt a tabut nem érinti, ám azon túl... Ki tudja? A határok természetesen folyamatosan változtak, lassan-lassan kijebb tolódtak, a szakma mégis évtizedeken keresztül órlódott a piacgazdaság igénye-akarása és az állami tulajdon szent tabukénti elismerése *ketős kötésében* (double bind), s az eredmény — újabb pszichológiai analógiával — csak egy skizoid „reformközgazdasági elmélet” lehetett.

A tabut valahogy „háritani” is kellett; ha a „mainstream” pége központi kategóriája a tulajdonviszonyok, akkor nem csodálkozhatunk, hogy a hazai közgazdasági gondolkodásban e kategória egyre inkább nemlétezővé vált. Háromi Balázs népszerű reformtan-könyvének megfogalmazásával élve: „a tulajdont összegző kategóriaként, a szocializmus viszonyait, mechanizmusát magába sűrítő, átfogó fogalomként” kezeltük, ám hétköznapi, szűk, jogi értelemben ritkán gondolunk rá. Nem csekély szellemi energia lekötésével végre meggyőztük magunkat, hogy ez nem is kardinális kérdés.

Ebben a skizoid közgazdaságtanban azután éppen a legegyszerűbb és leglényegesebb kérdésekre nem lehetett egyszerű és egyértelmű választ adni. Az egyszerű és egyértelmű válaszok lehetetlensége azonban az apológia elutasításával és egyfajta kritikai közgazdaságtannal párosult, ami játékosan (?) hatott az így létrehozott elmélet intellektuális bonyolultságára (vulgárisabb szóhasználat: ködösségére). Akárhogy értékeljük is a korszak magyar reformközgazdaságtanát, az tény marad, hogy közgazdaságtudományunk és gazdaságirányításunk jelesei évekig anélkül elmélkedhettek ar-

ról, hogyan is teremthető meg az *ál-lami tulajdonú vállalatok hosszú távú vagyonerdekeltsége*, hogy eközben a dolog „fából vaskarika”-jellege különösből serteget volna az eszmecsere intellektuális színvonalát.

E reformgondolkodási folyamat során eleinte a piacot is absztrakt módon, szereplőitől s azok valós érdekeitől független „játékszabályként” értelmeztük. A piacgazdaság és a magántulajdon közti természetes kapcsolat felismerése és megemésztése mintha hamarabb és teljesebben sikerült volna az ellenzéki politikai mozgalmak nem közgazdász vezetőinek, mint akár csak az ugyanezekben a mozgalmakban tevékenyen résztvevő reformközgazdászoknak. S jöllehet lassan már egy évtizede tudjuk, hogy a tőkepiac léte is beleértendő a piac fogalmába, arról mégis mintha sokáig elfeledkeztünk volna, hogy mindehhez tőkeként viselkedő tőke, azaz tulajdonosként funkcionáló — másszóval valódi — tulajdonos kell. S még a tulajdonreformgondolat megjelenése után is jó időbe tellett, amíg a hazai közgazdasági irodalomban a piaci intézmények működésének szimulálását — legalább gondolati szinten — fokozatosan felváltotta a privatizáció gondolata.

Ebben a „fennkölt” közgazdasági köztudatban, melyben még egy éve is a tulajdonviszonyok átalakulását előszeregettel képeltük el „emelkedett módon”, egy, a régi Vidámpark Velencéjére emlékeztető díszletvilág kulisszái között lezajló tranzakció-sorozatnak; ebben, melyben többet hallhatunk a piacépítésről, mint a privatizációról, s melyben a privatizáció már „comme il faut” fogalommal vált, ám a tőkés (különösen, ha hazai) még korántsem — nos, ebben a közegben Kornai „földhözragadt” gondolatai a két szektor különbségéről és a tulajdonreform kívánatos irányáról érthetően már-már illetlennek hatnak. Hisz ez a könyv — többek között — azt mondja, hogy hiába öltöztetjük az állami tulajdont akármilyen jogi maskarába, továbbra sem fog magántulajdonként viselkedni, mint ahogy az oroszlánbörbe bújtatott nyulak továbbra is növényevők maradnak!

A könyv első fejezete tulajdonképpen megkísérli a fejezől a talpára állítani a reformközgazdaságtant, ám ez azzal a kellemetlen következménnyel jár (amit talán eddig is sejtettünk, de amivel mégsem kényszerültünk szembenézni), hogy kiderül: a király meztelen. Nem csoda hát, ha ennek befo-gadása — Szegvári Iván metaforájá-

val — szellemi „emésztési zavarokat” vált ki az eddigi ruhakészítőkből, hiszen kellemetlen önvizsgálatra készítet mindnyájunkat. Rá kell jönnünk, hogy nem volt elég a szocpégét elfelejtőnk, de ennek ellenhatására kialakult kiküzdött „reformközgazdasági önünk”, gondolkodásunk számos „vívmányától” is el kell búcsúznunk, mivel nem egyéb gondolkodásunkat terhelő felesleges ballasztnál, amitől jobb, ha nosztalgia nélkül mielőbb megszabadulunk!

Ebben a megvilágításban számos „reformelőnyünk”, amit politikai ellenállással megküzdve, nehéz küzdelem árán értünk el (így pl. a piacgazdasági intézményrendszer korai jogi kiépítettsége, az ezáltal létrejött „mintha-piacgazdaság”, fantombankjaival, fantom Rt-ivel, kötvényeivel együtt) meglehetősen talminak, kétesnek tűnik. S az ezek létrehozásába fektetett szellemi és politikai akrobatika meglehetősen leértékelődött mára. Érthető hát a háritás, a diszsonancia-redukció — mégis jobb lenne azonban élni az alkalommal, és a Röpírat fényében elkészíteni a leltárt, s végleg leszámolni zsákutcáinkkal, még ha mi magunk küzdöttük is ki ezek egy részét, s a mi szellemi verejtékünkől olyan átható is ezekben az illat.

Máskülönben könnyen hasonló csapdába eshetünk, mint a jugoszlávok a maguk öngazgató szocializmus-modelljével, amely ballasztát válva ahhoz vezetett, hogy az európai szocializmus első reformországa mára szinte teljesen elvesztette egykori helyzetét.

Am Kornai könyve be- vagy elfogadásának csak egyik nehézsége, hogy az a „gyermeki szem”, amellyel a szerző leleplezi közgazdasági gondolkodásunk fonákságait, szembeállít korábbi önmagunkkal. Valódi kritikai visszhangjának másik fő akadályá paradox módon éppen az, hogy gazdaságpolitikai receptjének ígéretei mennyire egybeesnek vágyainkkal. A szerző ugyanis nem kevesebbet állít, mint azt, hogy megszűntethetők az összes termelési és ártámogatások, egy időben koncentrált intézkedésomaggal megfékezhető lesz az infláció, kialakulhatnak ésszerű, piaci árak úgy, hogy eközben nem erősödnek, sőt, felszámolhatóak a hiánygazdasági vonások, és nem lesz Nagy Leülés, azaz a javasolt *sokkterápia* megvalósítható a *termelés egyidejű drasztikus csökkenése nélkül*. Ez a javaslat így egyszerűen überolhatatlan, a műtét minden összetevőjét szinte a szakma egésze feltétlenül kívánatosnak és alapvető fontosságúnak tartja. A „csomag” gyors, egyidejű bevezetésé-

től azonban — vélhetően — azért ódkodnak sokan, mert az elkerülhetetlen intézkedések rövid távú hatását Kornainál jóval súlyosabbnak vélik — s nem merik „elgondolni az elgondolhatatlant”, azt, hogy a jövődő fellendülés előzetes ára esetleg egy újabb Nagy Válság, mert talán csak ennek során csökkenhetnek le bizonyos várokozások, s értékelődhet le a magyar fizikai tőkeállomány strukturálisan inadekvát része. Kornai sem gondolja végig ezt az „elgondolhatatlant” — de hát az adott politikai helyzetben ennek kompromisszummentes végiggondolása szinte lehetetlen is, hiszen a várható politikai következmények akár a demokráciába való békés átmenet sikerét is megkérdőjelezhetik.

Ferge Zsuzsa szimpatikus és számos értékes, új szempontot felvető vitairata elején épp a fentiek miatt is üdvözlő olyan örömmel a Röpíratot. Mélységesen megértem az ő örömet — hiszen a születő új rendszer bölcsőjénél könnyen a Cspikerozsika keresztelőjére meghívást nem kapott rossz tündérhez válhat hasonlatossá az, aki nem osztja a fenti optimizmust. De: hátha a rossz tündérnek is igaza van, hátha jobbat tenne a Röpíratnak, ha a szerző saját javaslatait rögtön egy „advocatus diaboli” szemüvegén keresztül is megvizsgálná?

Úgy vélem, Kornai a későbbiekben ezt meg is fogja tenni. Addig is a viták adhatnak új szempontokat egy ilyen kritikus újragondoláshoz.

Mielőtt magam is megkísérelném bővebben kifejteni, melyek azok a pontok, ahol talán mégis inkább az ördögnek van igaza, szeretném hangsúlyozni a Röpírat egy javaslatának rendkívül lényeges voltát. Nagyon fontosnak érzem, s nem is csak a közgazdasági racionalitás vagy a költségvetési egyensúly szempontjából, hogy a „magánüzem vonuljon át felemelt fejjel a legális szférába” (Röpírat, 71. o.), legyen adófizetővé, azaz szűküljön a szürke illetve fekete gazdaság kiterjedése. Enélkül véleményem szerint a társadalom fokozódó dezintegrációja és egyfajta balkanizálódás elkerülhetetlen.

Nem érzem azonban teljesen meggyőzőnek a szerző azon érvelését, hogy ezt egységes („szigorúan egyöntetű”) adókulcsokkal lehetne biztosítani. Kornai jól érzi, itt csereügyletről van szó: a vállalkozónak valamit kapnia kell cserébe azért, hogy vállalja a legális üzlet adminisztratív többletterheit. A jog által biztosított védetség ilyen valami, de talán túl kevés — talán az adókulcsokban is érvényesülhet ked-

vezmény. Hiszen még a liberális, Thatcherista Nagy-Britanniában sem egységes a társasági nyereségadó, a „corporation tax” kulcsa (1983-ban pl. az általánosan 52%-os adókulccsal szemben a 90 000 fontig terjedő nyereségű kisüzemek csak 40%-os kulccsal adóztak, s egészen 225 000 fontig lehetett kedvezményt kapni). Természetesen nem azt kívánom állítani, hogy épp ilyen adókedvezmény lenne célszerű Magyarországon is — csak túlzottnak, már-már purifikátorinak érzem a szerző vonzódását az egységes kulcsok, a tankönyvi tisztaságú piac irányában. A magam részéről az ártámogatások teljeskörű megszüntettségét is pl. a fogyasztásban jelentkező pozitív externalitással bíró jószágoknál illuzórikusnak érzem, sőt, egyes esetekben a termelői szubvenciók fenntartását is megengedhetőnek tartom. Az azonban valóban lényeges, hogy ezek csak a *kivételek*, s a piaci áralakulás legyen a *szabály*.

Ehhez a problémához kapcsolható Ferge Zsuzsa észrevétele a munkahelyteremtő vállalkozások adókedvezményéről is. Persze magam is megértem az adórendszer semlegessége, egységesége melletti érveket, Kornai szempontjait. Jól tudjuk, hogy a kedvezmények lehetősége a szabályozóalku újraéledését hozhatja magával, s a piaci hatékonyságot a gazdaságot valóban szabályozó elvből ideológiai dekórummá változtathatja. Ez mindenképpen elkerülendő — de ha pl. objektív kritériumok alapján meghatározott válságövezetekben az új vállalkozásokat kedvezőbb adókulcsokkal is támogatják, ettől talán még nem esik túl nagy folt a piac becsületén.

Teljes mértékben osztom Kornai álláspontját a magántulajdon és az állami tulajdon döntő különbségeiről, egyetértek vele abban, ahogy tovább kívánja liberalizálni a magántőke működési feltételeit, s abban is, hogy az állami tulajdon hasonló liberalizálása diszfunkciókhoz vezet. Osztom szkepszisét a piaci szocializmus megvalósíthatóságát vagy kívánatoságát illetően, hasonlóan bizalmatlan vagyok az „állami tőkepiaccal” illetve a jelenlegi „spon-tán” tulajdoni „átalakulással” szemben. Azonban mindebből Kornaiétől eltérő következtetést vonnék le. Nem hiszem, hogy a tulajdonreform „egy példa arra, hogy valamit egy csapásra akarnak elvégezni, holott szerves, kis lépésekben előrehaladó történelmi folyamatnak kellene végbemennie”. (Röpirat, 33. o.) Nem hiszem, hogy a jelenlegi változások „megen-

gedhetetlen sietséggel” folynak — inkább túl lassúak —, ám a fő baj nem ez velük, hanem az, hogy nem a helyes irányba mutatnak. Kornaitól eltérően nem hiszem ugyanis, hogy egy bármilyen felkészült és demokratikusan megválasztott parlament jó esélyekkel működtetne hatékonyan egy, a gazdaság nagyobb részét kitevő méretű állami szektort. A könyvben javasolt kontingensek, bérplafonok legfeljebb arra lennének alkalmasak, hogy még az egyébként versenyképes állami vállalatokat is piaci kudarcra ítéljék. Ráadásul ezekkel az állami vállalatokkal nem is csupán az a baj, hogy magas költségekkel, nem elég hatékonyan termelnek, de az is, hogy összességében egy elavult struktúra reprezentánsai, melyek nem képesek a piac (a világpiac) megkívánta mértékű szerkezeti alkalmazkodásra. Ezt a feladatot — melynek fontosságát a KGST-piac összeomlása csak aláhúzza — pedig aligha lehetne a siker reményében a parlamentre testálni; de azt sem hiszem, hogy megvárhatnánk ezzel, amíg a kis lépésekben, szervesen előrehaladó tulajdonreform eléri a nagyvállalati szektort.

Szerintem a probléma kezelésének egyetlen valós alternatívája a tulajdonreform, a privatizáció meggyorsítása. Az államosítás sem „szerves” folyamat volt, nem hiszem, hogy fordítottjának lassú szerves folyamatként kellene végbemennie. Magam is úgy gondolom, sokszínű tulajdonra van szükség, a helyi önkormányzatok, alapítványok, nyugdíjpénztárak tevékeny részvételével. Ám szerintem ez leginkább egy jól működő részvénytőzsdén képzelhető el, ahol ki-ki összeállíthatja céljainak, kockázatviselő készségének illetve lehetőségeinek megfelelően kialakíthatja a maga portfólióját (értékpapírtárcáját), s bár esztétikai szempontból egyetértek a „small is beautiful” elvével, Kornai averzióját az elszemélytelenedett magántulajdonnal szemben anakronisztikusnak érzem. Nyilvánvalóan illuzórikus lenne azonban az amúgy sem túl jelentős megtakarítási hajlandóságú magyar lakosságtól azt várni, hogy nem éppen jelentős vagyontömeget állami nagyvállalatok igencsak kétes értékű részvényeibe fektesse. Ugyanakkor a kereszttulajdonlások sorozata sosem fog elvezetni a valódi tulajdonosi érdekelttséghez. Márpedig valódi tulajdonosok kellenek! A privatizáció fő útjának az állami tőkevagyon olyan értékesítését látom, amely érdemben hozzájárul az államadósság csökkentéséhez. A fő cél azonban nem

ez, hanem a tulajdonosi érdekeltség és a költségérzékenység általánossá válása, s ez elsősorban a nagyüzemi szektorban volna égetően sürgős. Épp ezért a privatizáció semlegességét megengedhetetlen hibának érzem. Ez csak ahhoz vezet, hogy a külföldi tőke felvásárolja a kockázatmentesen üzemeltethető vállalkozásokat (szállodák, irodaházak), de a kompetitív szféra elavult tőkestruktúrájú része érintetlenül a nyakunkon marad. Elsősorban a *versenyszférában*, s azon belül is a *válságágazatokban* kellene elősegíteni a privatizációt, hitel- és adókedvezményekkel odavonzani a tőkét, ahol a legégetőbb a technológiai, szervezési megújulás szükségessége. S azokban az esetekben, ahol még így sem sikerül új tulajdonost találni, ott talán egyfajta „népi részvény” bevezetésével lehetne átalakítani a tulajdon szerkezetét. Ha mindenki állampolgári jogon kapna egy meghatározott értékű, csak részvényvásárlásra használható utalványt (ami mellesleg azt szimbolizálná, hogy a jelenlegi állami tulajdonú magyar tőkeállományt a magyar nép hozta létre), továbbá a parlament által létrehívott vagyonalap eldöntené, hogy mely vállalatok milyen tulajdonhányada privatizálható illetve privatizálandó ily módon, majd ezeket a vállalatokat részvénytársasággá alakítva az állami tulajdonú részvényeket piacra dobná, azaz a megkötéssel, hogy egy ideig (mondjuk egy évig) részvényt *csak* lakossági utalványért lehet venni, miközben a lakossági utalványok pénzért legálisan adhatók—vehetők lennének, a mobil lakossági tőke hiánya ellenére is viszonylag rövid időn belül kialakulhatna egy valóságos tőkepiac. Természetesen hamar kiderülne, hogy sokan rosszul döntöttek, értéktelen papírokat „vásároltak”, míg mások (s itt elsősorban bizonyos jól monopolizálható információk birtokosaira gondolok) igencsak előnyös helyzetbe kerülnének, azaz az így privatizált tőkeállomány társadalmilag nyilván „igazságtalan” módon oszlana el, de ez még mindig sokkal igazságosabb igazságtalanság lenne, mint az, amit a jelenlegi hatalom-vagyon konverzió produkál, s így mégis végbemehetne egy „eredeti felhalmozás” anélkül, hogy meg kellene várni, amíg a jelenleg meglehetősen marginális magánszektor eléggé megerősödik ahhoz, hogy egy szervezen zajló privatizációban kulcsszerepet játszasson.

A hangsúlyt azonban nem a *hogyan*-ra, hanem a *mire*, azaz a korszerű tulajdoni struktúra kialakítására helyez-

ném. Annál is inkább fontosnak tartom ezt, mivel nem tudom elképzelni, hogy egy döntő jelentőségű, túlsúlyos állami nagyvállalati szektor mellett egészséges, valóban tisztán piaci magánszektor fejlődjön ki. A sokkal gyorsabban reagáló magánszektor mindig megtalálja a legkönnyebb ellenállást, épp ez az előnye teszi képessé a piaci alkalmazkodásra is — ám egy nagy állami szektorral együtt élve óhatatlanul parazita vonásokat fejleszt ki, és a szabályozás hézagaiból, a bürokráciához, a puha költségvetési korlátú vállalatok igényeire, nem pedig a kemény piaci követelményekhez való alkalmazkodásból tesz szert jövedelme jelentős részére. Épp ezért — mivel az egymás mellett élés során az állami tulajdon dominanciája szerintem lehetetlenné tenné azt is, hogy a magántulajdonú gazdaság egészséges struktúrában fejlődjön — a privatizálást elsődleges fontosságúnak érzem. Úgy érzem azonban, hogy ennek során — előre — célszerű lenne valamilyen stratégiát kidolgozni az állam gazdasági szerepválталásáról. Célszerűnek érezném kijelölni azt az infrastrukturális illetve közszolgáltatási kört, ahol a majdani parlament az állami gazdálkodó szervezetekkel mint a piac tartós szereplőivel kíván számolni.

S végezetül a stabilizációs műtét okozta sokkhoz szólnék hozzá. Különösen mélyen egyetértek — már csak a vállalkozásokra gyakorolt hatása miatt is — az infláció megfékezésének prioritizálásával, ám a javasolt sokkterápia elkezdése előtt mindenképp a tartalékok szükséges nagyságának pontosabb felderítését szorgalmaznám. Ugyanis nem gondolom, hogy a műtét során adótnak és változatlanak vehetnénk a kínálat nagyságát. A támogatások megszüntetése, a szűkülő belső piac és az összeomló KGST-piac a nagyvállalati szféra jelentős részét nehéz helyzetbe hozza, s talán még kritikussabbá válik egyes beszállítók helyzete. Nem látható előre (és a privatizálás után még a jelenleginél is csak nagyobb bizonytalansággal jósolható), hogy a több évtizede elhalasztott strukturális igazodási adósságok felszámolása milyen gyorsan és mekkora áldozatokkal következik be. Ebben a helyzetben, ha érthető is a tisztánlátás érdekében egyszerre tabula rasa-t csinálni akaró tudósi attitűd, a valóságos politikai viszonyok által meghatározott kormány ennek megvalósítására aligha lesz képes. Egy valóban radikális struktúraváltás kedvező hosszú távú hatásai mellett rövid távon nyilvánvalóan

jelentős exportkiesésekkel, vállalati csődökkel munkanélküliséggel, és a belső piaci egyensúly megbomlásával is együtt jár. Ahhoz, hogy egy ilyen politika rövid távú hatásai ne vezessenek az egyébként helyes irányvonal gyors kudarchoz (s így az addigi áldozatok értelmetlenné válásához), a leendő kormányoknak vagy jelentős deviza- és költségvetési, vagy bizalomtartalékokra lenne szüksége. A Thatcher által örökölt Anglia alighanem jóval egészségesebb volt a mai Magyarországnál, mégis, a falklandi válság nélkül kétséges, hogy a Vasladynek meg-

adatott volna-e a lehetőség terápiájának befejezésére. Egy koalíciós kormányzás, egy bimbózó parlamenti demokrácia nem biztos, hogy alkalmas keret lesz egy gazdasági sokkterápia számára. Még ha biztosak lehetnénk is a gyógy mód hosszú távú sikerességében, a közbenső stádium nehézségei könnyen tragikusak lehetnek — ha nem is a beteg, de az orvos túlélése szempontjából. Ezt a túlélést minden bizonnal megkönnyíthetnénk, ha a terápia egy olyanfajta szociálpolitikával is kiegészülne, mint amelyet Ferge Zsuzsa sürget vitacikkében.

HARMADIK PART

teljességügyi értesítő

A NYÁRI szám tartalmából:

Vincze Erzsébet	ESSZÉ GYERMEKEIMNEK
Bartos Tibor	UTÁLT SZERELME KÍNJÁT?
Joseph Beuys	FELHÍVÁS AZ ALTERNATIVITÁSRA
ISTER vita	A KÖRNYEZETVÉDELLEM TENNIVALÓI ITHON
Borsos Béla	DÉMÉTÉR GYERMEKEI
Martin Heidegger	MI A METAFIZIKA
Sipos Gyula	EMBER-PARADOXON
Lantos Tamás	EGY ANGOL ÉS EGY SKÓT ORGANIKUS GAZDASÁG A TANÁROK KÖZÖSSÉGE (Anglia) PÁLMAÁG (A Bokor közösség rovata) EGYMÁSRÓL hírek – kezdeményezések

Kapható hagyományos újságpavilonokban és jelentősebb könyvesboltokban!